

PROBLEM METAFIZIKE U FILOZOFSKOJ MISLI IMMANUELA KANTA

Kristijan Matković

1. Uvod

Za Kanta je Martin Heidegger o *Kritici čistoga uma* napisao: „Kritikom čistoga uma stavljena je u jedno novo svjetlo prethodna filozofija sve tamo od Antike, a za budućnost je ona započinjanje jedne nove problematike.“¹ Heidegger u svojim izvođenjima na 436 stranica pokazuje neotklonjivost Kantovih problema iz suvremenoga načina filozofiranja u koje ulazi i njegovo. On je nekoliko svojih knjiga posvetio izvođenju Kantovih filozofskih misli, a Schelling je još davno prije Heideggera napisao da će slika Kantova duha u svojoj posve zatvorenoj jedinstvenosti sjati u čitavoj budućnosti filozofiranja. Ne samo Schellingove, Heideggerove ili čak Jaspersove teze, nego i sveukupna povijest svjetske filozofije stavlja spomenuto Kantovo djelo među nekoliko najvažnijih djela svjetske filozofske baštine.² Važnost ovoga djela krije se u novom poimanju metafizike, u poimanju metafizike kao znanosti u punom smislu te riječi. Sam Aristotel svoje metafizičko istraživanje shvaća kao nastavak istraživanja koja su započeli predsokratovci, a nastavio Platon i upravo je ta *aristotelovska* metafizika prevladavala tijekom idućih stoljeća, osobito u srednjem vijeku. Tako kod Tome Akvinskoga imamo opis metafizike kao znanosti koja se bavi *bićem općenito te prvim bićem, koje*

Sam naslov djela Kritika čistoga uma sadrži dvoznačni zadatak koji se na prvu čini pomalo apsurdnim; to je kritika koju o ljudskom znanju uopće provodi čisti um (subjectivus), ali i kritika kojom se sam čisti um dovodi u kritičko razmatranje (objectivus).

¹ Immanuel KANT, *Kritika čistoga uma*, Zagreb, 1984., 420.

² Usp. isto.

je odvojeno od materije. Takvo poimanje metafizike bitno će se promijeniti u 17. i 18. stoljeću, štviše, pod upitnik će se dovesti njezina znanstvenost. Naime, u 17. i 18. stoljeću dolazi do proširenja područja metafizičkoga i metafizičkima se smatraju problemi koji, prema aristotelovskoj koncepciji, nisu pripadali u metafiziku, stoga dolazi do podjele na opću metafiziku (ontologiju) i posebnu metafiziku (prirodnu teologiju, kozmologiju i psihologiju). Ovakva podjela sa sobom je donijela nov pogled na takvu znanost, no njezina znanstvenost dovedena je u pitanje tek s Kantovom filozofijom. Upravo tu se dogodila prekretnica u tadašnjem shvaćanju metafizike koja dovodi u pitanje njezine zahtjeve i pokazuje da su oni, utoliko što nadilaze granice općega iskustva, neopravdani.³

U ovom radu pokušat ćemo kratko izložiti ovu problematiku u poimanju metafizike. Proći ćemo kroz neke filozofske misli Immanuela Kanta u djelu *Kritika čistoga uma* i pokušati pokazati utjecaj tih misli na poimanje ranije naznačene problematike. Nakana rada nikako nije iznijeti filozofiju Immanuela Kanta, što je zbog njezina bogatstva bilo nemoguće svim velikim filozofima nakon njega pa zato ni sebi za cilj ne uzimamo nešto što je očito nemoguće ostvariti, nego ukazati na aktualnost ovoga problema i danas te potaknuti čitatelja na samostalno promišljanje o iznesenoj problematici; potaknuti na filozofiranje.

2. Kritika čistoga uma

Sam naslov djela *Kritika čistoga uma* sadrži dvoznačni zadatak koji se na prvu čini pomalo apsurdnim; to je kritika

koju o ljudskom znanju uopće provodi čisti um (*subjectivus*), ali i kritika kojom se sam čisti um dovodi u kritičko razmatranje (*objectivus*).⁴ U analitici pojmova Kant istražuje elemente razuma koji su dani *a priori* pa su prema tome objektivni. On te elemente naziva kategorijama. Prvo izvođenje nastaje iz formi samih sudova tradicionalne logike dok se druga, tzv. transcendentalna, dedukcija temelji na sintetičkom jedinstvu raznolikosti u percepciji. Naime, svako iskustvo stoji u jedinstvenu redu, a uvjet toga reda jest kategorija koja raznolikost danih predodžaba svodi na jednu percepciju. Temelj ove funkcije jedinstva uvijek je *ja mislim*.⁵ Kategorije su nužne jer omogućuju da se u jedinstvo subjekta poredaju iskustva i zato predmet iskustva može biti samo ono što je dovedeno u ovaj red. Zbroj svih ovih predmeta Kant naziva prirodom čiji je zakonodavac razum sa svojim kategorijama. Kod Kanta možemo naći dvanaest kategorija, ali to su osnovne *a priori* kategorije iz kojih, kada se povežu, izvodimo i druge kategorije. Sposobnost da se raznovrsni pojmovi supsumiraju pod opće Kant naziva rasudnom snagom, a to se najprije događa u shematizmu; Kant svakoj od kategorija podređuje jednu shemu koja je dovodi u odnos sa zorom. Iz tih shema slijedi sistem načela koja navode pod kojim je uvjetima moguće iskustvo tako da su oni opći zakoni prirode. Oni u sebi sadržavaju temelje za sve druge sudove pa su tako apriorna pretpostavka svakoga znanstvenog iskustva i samo primjenom tih načela može nam nešto biti dano u sintetičkom jedin-

⁴ Immanuel KANT, *Kritika čistoga uma*, Zagreb, 1984., 420.

⁵ Peter KUNZMANN, Franz-Peter Burkard, *Atlas filozofije*, Zagreb, 2001., 137.

³ Usp. Metafizika, u: Stpe KUTLEŠA, *Filozofski leksikon*, Zagreb, 747.

stvu raznovrsnoga. Iz toga slijedi da svijet koji možemo iskusiti nije svijet privida, već svijet pojava koji je nužan. Transcendentalna analitika završava suprotstavljanjem fenomena i noumenona, čiji je rezultat da stvari u sebi ili noumenoni ostaju nepoznatljivi.⁶

Na koji je način moguće da subjekt o sebi prosuđuje na objektivan način, odgovor na to pitanje leži u sposobnosti da se ono *ja mislim* dovede pred čisti um, pritom apstrahirajući od njega svaki subjektivni element koji se ne bi mogao naći i kod drugih umskih bića; dakle, govorimo o nekom razumskom aktu. Razum je, općenito govoreći, moć spoznaja. Te spoznaje stoje u određenom odnosu danih predodžaba prema nekom objektu, a objekt je pak ono u čijem je pojmu sjedinjena raznolikost nekoga danog zora. Budući da svako sjedinjenje predodžaba zahtijeva jedinstvo svijesti u njihovoj sintezi, i *ja mislim* mora moći pratiti sve moje predodžbe jer inače bi se i u meni predočavalo nešto što se ne bi moglo pomišljati. Predodžba toga jedinstva ne može nastati iz te veze, ona naprotiv time što pridolazi predodžbi raznolikoga tek omogućuje pojam veze. To je jedinstvo koje prethodi prije svih pojmovnih veza na logičkim funkcijama i sudovima, ali u njima je već pomišljena veza, dakle jedinstvo danih pojmova. Kategorija dakle već pretpostavlja vezu, ali što sadržava osnovnu mogućnost jedinstva različitih pojmova u sudovima i u logičkoj upotrebi razuma?⁷

2.1. Sintetički sudovi a priori

Glavno pitanje na koje Kant traži od-

govor u *Kritici čistoga uma*, a ujedno i odgovor na naše pitanje, jest mogućnost sintetičkih sudova *a priori*. Takvi sudovi ne smiju biti ni aposteriori ni analitički jer analitički sudovi ne proširuju sam subjekt, već ga samo razvijaju. Da bi dokazao da sintetički sudovi *a priori* postoje, za primjer će nam poslužiti matematička operacija zbrajanja dvaju brojeva 7 i 5. Naime, u broju 7 ili 5 nikako nije sadržan broj 12 pa se postavlja pitanje što je ono *x* koje omogućuje sintezu ova dva broja i na neki ih način povezuje te za rezultat donosi nešto što se ne nalazi u njima samima (pojedinačno), a što nužno proizlazi iz njihove inherencije.⁸ Dakle, što je ono što sadržava osnovnu mogućnost jedinstva različitih pojmova u sudovima i u logičkoj upotrebi razuma? To *x* naš um izvodi, a da ni on sam nije svjestan kako i odakle i pomoću njega tvori sintezu između pojmova koji se ne temelje na iskustvu. Stoga je i um moć, koja daje načela spoznaje *a priori*, a u čistom umu sadržana su načela da se uopće što spozna *a priori*. Takva spoznaja, koja se ne miješa s iskustvom ili osjetom i koja se neovisno o njima može dogoditi, jest apriorna.⁹ Prostor i vrijeme *čisti su zorovi* koji *a priori* sadrže uvjete mogućnosti predmeta kao pojava i bez njih naša spoznaja ne bi bila moguća. Vrijeme ili prostor nisu nešto do čega bismo mogli doći apstrahiranjem ili nešto što bi samo za sebe postojalo; vrijeme je forma unutarnjega osjetila, tj. zrenja samih sebe i našega unutarnjega stanja, a prostor je subjektivni uvjet osjetilnosti pod kojima nam

⁶ Peter KUNZMANN, Franz-Peter Burkard, *Atlas filozofije*, Zagreb, 2001., 137–139.

⁷ Immanuel KANT, *Kritika čistoga uma*, Zagreb, 1984., 385–387.

⁸ Peter KUNZMANN, Franz-Peter Burkard, *Atlas filozofije*, Zagreb, 2001., 137.

⁹ Immanuel KANT, *Kritika čistoga uma*, Zagreb, 1984., 385.

se jedino omogućuje vanjsko zrenje.¹⁰ Tim čistim zorovima posebno se bave aritmetika i geometrija.¹¹ Kant drži da je čista matematika moguća upravo zbog prostora i iznosi nam različitosti između filozofskoga, tj. umskog spoznavanja pojmova i matematičke spoznaje pomoću konstrukcije pojmova. Matematika daje najjasniji primjer čisto-ga uma koji se sam od sebe proširuje bez oslanjanja na iskustvo. Dok filozofsko promišljanje promatra ono pojedinačno tako da apstrahira od akcidenata (dakle kroz općenito), matematika promatra ono općenito na konkretan način, kroz pojedinačno. Takvo promišljanje podrazumijeva i konstrukciju pojmova, no za to je potrebna i mogućnost njegove konstrukcije, dakle čisti zor prostora. Naime, kako bi se neki pojam konstruirao, zahtijeva se neempirijski zor koji je prema tome kao zor pojedinačan objekt, ali zato on kao konstrukcija pojma (neke opće predodžbe) isto tako mora izražavati opću vrijednost za sve moguće zorove koji pripadaju pod isti pojam. Uzmimo za primjer konstrukciju trokuta; trokut se konstruira pomoću čistoga zora prostora, istina na papiru u empirijskome zoru, ali ta konstrukcija potpuno je *apriorna*. Pojedina nacrtana figura jest empirijska, ali unatoč tome služi da izrazi pojam bez štete po njegovu općenitost jer se gleda samo na radnju konstrukcije pojma pa se s obzirom na to apstrahira od svih različitosti koje ne mijenjaju pojam trokuta. Dok se filozofija drži samo općih pojmova, matematika sa samim pojmom ne može napraviti ništa, već ga razmatra

u vidu zora koji je *a priori* prikazala. Promotrimo način promišljanja toga pojma kod nekoga filozofa i kod matematičara; filozof taj pojam promišlja u liku koji je omeđen s tri pravca i on o tome pojmu ne može saznati ništa što se već ne nalazi unutar samoga pojma (analitička metoda) dok neki geometar odmah konstruira trokut i budući da zna da dva prava kuta iznose zajedno upravo toliko koliko iznose svi usporedni kutovi koji se iz jedne točke mogu povući na pravcu, on, vođen zorom prostora, produžuje jednu stranicu trokuta i dobiva dva usporedna kuta koji su jednaki dvama pravima. I sada, pomoću geometrije (tj. čistoga zora prostora), on može razlikovati vanjski od unutarnjih kutova, povlačeći liniju paralelno sa stranicom koja stoji nasuprot. Daljnjim promišljanjem, vođen lancem zaključaka, on dolazi do jasna rješenja postavljenoga pitanja, koristeći čisti zor prostora.¹² Dakle, tu se dogodio prelazak iz analitičke metode (onaj filozof) i metodu sintetičkoga apriornog suđenja. Što se tiče aritmetike, ona slično funkcionira, ali se posebno koristi čistim zorom vremena. Uzet ćemo ranije navedeni sud $7 + 5 = 12$; naime, ako razmotrimo pojam sume, uviđamo da se on pomišlja kao sjedinjavanje ovih predašnjih dvaju, ali pojam dvanaest nipošto nije pomišljen time što ja sebi zamišljam sjedinjavanje i brojeva 7 i 5. Ja sebi pojam sume mogu raščlanjivati koliko hoću, ali u njemu neću nikada moći doći do pojma dvanaest. Da treba broju sedam dodati pet, to je jasno, ali da bi se došlo do pojma dvanaest, potrebno je jednadžbu prepustiti zoru vremena da bi um izveo sintezu do kraja. Tada se događa i konstrukcija

¹⁰ Immanuel KANT, *Kritika čistoga uma*, Zagreb, 1984., 35–42.

¹¹ Ivan ZELIĆ, *Vodič kroz filozofiju*, Split, 2007, 146.

¹² Immanuel KANT, *Kritika čistoga uma*, Zagreb, 1984., 319–322.

tih brojeva (dakako, nešto drukčija nego u samoj geometriji) pa um, pomoću tih dvaju zorova, broju pet postupno dodaje broj sedam. To čineći dolazi i do pojmove (odnosno brojeva) 6, 7, 8, 9, 10 i 11, ali se ne zaustavlja kod njih, već se zaustavlja na broju 12 jer jedino taj broj jest suma predašnjih dvaju brojeva. Taj ključni korak gdje nastavljamo dodavati jedinicu odgovara, kao što je ranije rečeno, pomoćnoj konstrukciji te uviđamo da se i kod aritmetike na neki način služimo konstrukcijom pojma, i tu dolazimo do sintetičkoga suda, koji je neempirijski.¹³

2.2. *Transcendentalna dijalektika*

Iz geometrije i aritmetike uviđamo na koji se način sudovi proširuju sami od sebe, neovisno o iskustvu, no vrijedi li to i za govor o metafizičkim stvarnostima ukoliko one uopće i jesu stvarnosti? Naime, kada rezultate dosadašnjih istraživanja pokušamo primijeniti na metafiziku, dolazimo do problema koje Kant obrađuje u transcendentalnoj dijalektici. Glavni dio transcendentalne dijalektike sastoji su u razotkrivanju dijalektičkoga privida, tj. u dokazivanju da ideje promatrane kao objekti vode u proturječja. Taj dokaz on provodi preko *paralogizama*, *antinomija* i *ideala čistoga uma*. Prođimo ukratko kroz sva tri. *Paralogizmi* su krivi zaključci koji se temelje na nedopuštenu povezivanju subjekta i supstancije. Kant u tome dijelu iznosi dokaze koji upućuju da nema spoznaje o duši kao jednostavnoj, besmrtnoj i nematerijalnoj supstanciji. Imajući na umu da se ovaj govor smješta u metafiziku i ubraja u ono što je metafizika kao znanost otkrila, razotkriva se ovo iznašašće kao puki privid ili

paralogizam uma, a „znanstvena“ metoda koju je metafizika pri tome koristila razotkriva se kao *neznanstvena*.¹⁴ *Antinomije* čistoga uma proturječja su u koja um zapada kada pokušava pronaći odgovore izvan iskustva. Kant tvrdi da ljudski um teži prema tome, ali to ne može postići. Budući da težnja sama po sebi ne može ostvariti ono čemu teži, ukoliko to nije doista moguće, ni metafizika po Kantu ipak nije moguća. Pod *idealom čistoga uma* Kant drži pojam Boga.¹⁵ U središtu stoje tri dokaza o Bogu; ontološki – iz same ideje Boga; kozmološki – iz nužnosti najvišega bića za objašnjenje bilo čega što postoji; i fizičko-teološki – iz svrhovitosti svijeta. Kantova se pobijanja temelje na dokazivanju da se u svim dokazima miješa noumenalne predmete s fenomenalnim, stoga se to najviše biće može jednako dokazati kao i opovrgnuti.

3. Pokušaj rješenja problema metafizike

Iz geometrije i aritmetike vidjeli smo na koji se način sudovi proširuju sami od sebe, neovisno o iskustvu, no ponovimo još jednom postavljenu problematiku: vrijede li ta iznašašća i za govor o metafizičkim stvarnostima, ukoliko uopće i jesu stvarnosti (?), i kako uopće proizlaze iz prirode općega ljudskog uma pitanja koja sebi um nabacuje, a njegova ga vlastita potreba nagoni da odgovori na njih? Budući da su se kod dosadašnjih pokušaja da se odgovori na ta pitanja našla neminovna proturječja, ne može se ostati kod same umske moći iz koje proizlazi neka metafizika, kakva god bila. Stoga

¹⁴ Peter KUNZMANN, Franz-Peter Burkard, *Atlas filozofije*, Zagreb, 2001., 141.

¹⁵ Ivan ZELIĆ, *Vodič kroz filozofiju*, Split, 2007., 148.

¹³ Immanuel KANT, *Kritika čistog uma*, Zagreb, 1984., 380–381.

je nužno da se svaka metafizika kritički propita da bi se dobila jedna koja jedina zavrjeđuje tako se i zvati ukoliko ona uopće i jest moguća kao znanstvena disciplina. Posljednje pitanje koje proizlazi iz gornjega općeg zadatka bilo bi s pravom: kako je metafizika moguća kao znanost?¹⁶ Imajući u vidu prethodno iznesene činjenice uviđamo da je Kant doveo u pitanje metafiziku kao znanost, zajedno s njezinim znanstvenim otkrićima, no je li to doista tako? Neki znanstvenici tvrde upravo suprotno i pri tom se pozivaju na razne argumente. Ovdje ćemo se posvetiti argumentu koji drži da je Kantova filozofska misao ipak ostala s unutarnje strane metafizike, i to zbog njegova govora o stvari po sebi.¹⁷ Ta argumentacija ustaje protiv onih mišljenja koji drže da je Kantovo filozofiranje *nemetafizičko* ili *protumetafizičko*, a s obzirom na govor o Kantovu poimanju metafizike kao znanosti iznose se argumenti koji se oslanjaju na potrebu holističkoga pristupa cjelokupnom njegovu opusu, što uključuje i djelo *Kritika praktičnoga uma*. Tim djelom, prvenstveno imajući u vidu Kantove postulate, možemo si sada, odlučnije nego ikada prije, postaviti argumentirano pitanje: *Je li Kant doista ostao u granicama metafizike i je li zapravo spasio transcendentnost Bitka?* Sagledavši situaciju iz ove perspektive dolazimo i do pitanja primata teorijskoga nad praktičnim umom, odnosno mogućnost primata praktičnoga nad teorijskim umom. Pogledajmo o čemu se radi.

3.1. Kantov govor o „stvari po sebi“

Uzmemo li u obzir Kantov govor o stvari po sebi, valja staviti naglasak na to da je prisutnost te stvari po sebi ključni dokaz da je Kant mislilac koji je ipak ostao u obzorju metafizike. U pravu je, doduše, Milan Kangrga kada upozorava kako je Kant prvi u povijesti čovječanstva iskoracio iz metafizičke slike svijeta, koju on definira na sljedeći način: „Sve što jest (kosmos, *fysis* i polis, što bismo nazvali 'svijetom') jest tako kako jest odvijeka i do vijeka, što znači sliku gotova, dovršena, pa prema tome i savršena, jednom zauvijek u bitnoj nepromjenjivosti danoga ili stvorenoga 'svijeta' (i čovjeka u njemu). Bitak 'svijeta' shvaćen je kao apsolutna onostranost i apstraktna objektivnost koja se (mimo čovjeka i bez njega) odvija i kreće po svojim vlastitim vječnim 'prirodnim' zakonima.“ Ovakvo poimanje bitka svijeta možda jest dalo temelje za onaj filozofski stav koji se naziva panteizam, no treba imati na umu i to da je u Kanta prvenstveno na djelu preokretanje dotadašnje metafizike svijeta koja je obilježena primatom teorije i teorijskoga uma, kao i rascjepom između teorijskoga i praktičkoga. Kantovo uspostavljanje primata praktičkoga uma znači, između ostaloga, i to da istina više nije stvar čiste teorijske spoznaje niti tek svojstvo suda o predmetu suđenja, nego karakter i način događanja identičnoga subjekt-objekta, što znači ustvari slobode.¹⁸ Ta sloboda nepojmljiva je bez neuvjetovanoga praktičnog zakona i oni (to dvoje) izmjenično upućuju jedno na drugo. Govoreći o tom neuvjetovanom praktičnom zakonu i njegovoj mogućnosti Kant drži

¹⁶ Immanuel KANT, *Kritika čistoga uma*, Zagreb, 1984., 383.

¹⁷ Zvonko ŠUNDOV, Kant i problem metafizike (II. 2005.), u: <http://www.matica.hr/kolo/299/Kant%20i%20problem%20metafizike/> (1. II. 2016.)

¹⁸ Zvonko ŠUNDOV, Kant i problem metafizike (II. 2005.), u: <http://www.matica.hr/kolo/299/Kant%20i%20problem%20metafizike/> (1. II. 2016.)

da je on asertorično spoznat te se i sam pita o njegovu porijeklu kada govori o dužnosti. Neuvjetovani praktični zakon suprotstavlja se svim našim nagnućima i na taj način pokreće volju. On, kako je ranije rečeno, može biti asertorično spoznat, no pitanje o njegovu porijeklu ostaje otvoreno, a za čisti teorijski um i nedokučivo.¹⁹ Ovakvo poimanje ukazuje na mogućnost da se ovdje doista radi o čuvanju transcendentnosti onih vrijednosti koje su razotkrivene u transcendentnoj dijalektici. Ovdje nema više apstraktnih metafizičkih entiteta koji bi određivali život u njegovoj nepromjenjivosti i danosti, nego se sada odvojeni momenti *teorije, prakse, tehne* i *poiesisa* objedinjavaju, barem načelno, u novom pojmu prakse.²⁰ Odnos slobode i neuvjetovanoga praktičnog zakona događa se u praksi, stoga je on i okarakteriziran kao objedinjujući moment koji pronalazimo u *Kritici praktičnoga uma*. Promatrajući na taj način filozofsku misao Immanuela Kanta doista se može govoriti o metafizici, ali u kontekstu prelaska iz primata teorijskoga nad praktičnim umom u primat praktičnoga nad teorijskim.

4. Zaključak

Kant svoje filozofsko razmišljanje nastavlja na djelo svojih neposrednih pretходnika, a sam kaže da su ga Humeovi zaključci o znanosti i moralu probudili iz dogmatskoga drijemeža.²¹ U potrazi za odgovorima na pitanja *kako ljudi mogu*

nešto spoznati i koji je temelj tome znanju Kant je počeo sumnjati u odgovore prijašnjih filozofa. Potaknut djelima Davida Humea, krenuo je u potragu za novim načinom filozofiranja, osim prijašnja dva, koja je nazivao skepticizam i dogmatizam. Njegov glavni cilj bio je prvi put utrti metafizici put znanstvenosti, tj. dovesti metafiziku pred sud čistoga teorijskog uma, ukoliko ona uopće i jest znanost. Vođen svojom poznatom krilaticom „usudite se mislite“ Kant je počeo kritički propitkivati mogućnost metafizike uopće. Ovakva metoda dovela ga je do zaključka da metafizika nije moguća kao znanost u poimanju čistoga teorijskog uma, ali bitna je dimenzija čovjeka praksa, stoga imajući u vidu praktični um metafizika sada i dalje nastavlja biti mogućom. Metafizika ostaje mogućom, i to zbog prijelaza iz primata čistoga teorijskog uma na primat praktičnoga uma. Je li Kant ostao u okvirima metafizičkoga govora ili nije, tu su mišljenja podijeljena i kao što u prilog tomu govore dokazi izneseni u ovom radu, jednako tako postoje i filozofski argumenti protiv iznesenih dokaza. Djelom *Kritika čistoga uma* Kant ulazi u malobrojni niz filozofa koji postaju i ostaju opći svjetski klasici filozofije, i to djelo ulazi u red onih fundamentalnih djela bez kojih se poslije njih ne može kritički filozofirati. U ovom radu iznesene su tek osnovne misli toga djela i ukazano je na aktualnost te problematike, koja ni približno nije zaključena. Ta problematika i dalje ostaje otvorena za razmišljanje, stoga neka i ovaj rad bude poticaj za daljnje filozofiranje i poziv da se tomu problemu i u budućnosti posveti onaj dio pozornosti koji mu svakako pripada.

¹⁹ Immanuel KANT, *Kritika praktičnog uma*, Zagreb, 1956., 36, 101.

²⁰ Zvonko ŠUNDOV, Kant i problem metafizike (II. 2005.), u: <http://www.matica.hr/kolo/299/Kant%20i%20problem%20metafizike/> (1. II. 2016.)

²¹ Ivan ZELIĆ, *Vodič kroz filozofiju*, Split, 2007, 143.